

KOMIL DEVONIYNING KOTIBLIK MAHORATI XUSUSIDA**Atayev Azamat Pulatovich**

Toshkent amaliy fanlar universiteti, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: azamatatayev79@gmail.com

Meyliyeva Farangiz Uktam qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti

E-mail: farangizmeyliyeva06@gmail.com

Annotatsiya: Komil Devoni XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Muhammad Rahimxon Feruz davrida yashab ijod qilgan. Komil Devoni ko'p qirrali ijodkor bo'lib, Feruz saroyi atrofida adabiy doiralarda shoir, kotib, naqqosh va musiqashunos sifatida faoliyat yuritgan. U devon tartib bergan.

Ushbu maqolada Komil Devoni hayoti, ijodi va kotiblik faoliyati asosiy ilmiy manbalar va qo'lyozmalarga tayanilgan holda tadqiq qilinadi. Bundan tashqari, uning ijodiga oid g'azallardan misollar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: Komil Devoni, kotib, qo'lyozma, devon, bayoz, g'azal, muxammas, manbashunoslik.

Аннотация: Камил Девони жил и работал во второй половине XIX века — начале XX века во время правления Мухаммада Рахимхана Феруза. Камил Девони был разносторонним художником, работавшим поэтом, секретарем, живописцем и музыковедом в литературных кругах вокруг дворца Феруза. Он организовал деван (литературный кружок).

В данной статье рассматривается жизнь, творчество и секретарская деятельность Камиля Девони на основе первоисточников и рукописей. Кроме того, приводятся примеры газелей из его творчества.

Ключевые слова: Камил Девоний, писец, рукопись, диван, байоз, газель, мухамма, исследование источников.

Abstract: Kamil Devoni lived and worked in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century during the reign of Muhammad Rahimkhan Feruz. Kamil Devoni was a versatile artist, working as a poet, secretary, painter and musicologist in the literary circles around Feruz's palace. He organized a devan.

This article examines the life, work and secretarial activities of Kamil Devoni based on primary scientific sources and manuscripts. In addition, examples of ghazals from his work are also presented.

Keywords: Kamil Devoni, scribe, manuscript, divan, bayoz, ghazal, muhammas, source studies.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Xorazm adabiy-madaniy hayoti sezilarli yuksalishga erishdi. Bu davrda yetishib chiqqan salmoqli ijodkorlardan biri Komil Devoni bo'lib,

u o'zining ko'p qirrali ijodi, xususan, lirik she'rlari, kotiblik faoliyati va manbashunoslik jihatdan muhim qo'lyozmalari bilan ajralib turadi.

Komil Devoniylarning hayoti va ijodini o'rganish o'z davridan boshlangan. Bu davrda Ahmad Tabibiylarning "Majmuat ush-shuaro" payravi Feruzshohiy" [№1152, 1908, 470a], Bobojon Tarroh Xodimlarning "Xorazm shoirlari va navozandalari" [Otamurodova, Abdurahimov, 2011, 129-136] hamda Hasanmurod Laffasiylarning "Tazkirai shuaro" [P.Bobojonov, 1992, 83] tazkiralari yozilgan. Ushbu tazkiralarda shoir hayoti va ijodiga oid qimmatli ma'lumotlar bor.

Komil Devoniylar juda samarali ijod qilgan, uning 3 ta devon qo'lyozmasi yetib kelgan bo'lib, ular №901, 906, 1142 raqamlar ostida O'zR FASHIda asosiy fondga saqlanmoqda.

O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi [Musamammedova, 1968, 191-228] 1968-yilgi nashrida shoirning shu kunga qadar uch devon qo'lyozmasi yetib kelganligi haqida ma'lumot beriladi. Bunda Devoniylarning o'zi ko'chirgan qo'lyozma devoni borligi aytiladi. Bu hozirda O'zR FASHIda №1142 raqami ostida saqlanayotgani qayd qilinadi. Bundan bilishimiz mumkinki, shoirning xattotlik mahorati ham ancha yuqori bo'lgan.

1971-yil Yusuf Ro'zimatov Komil Devoniylarning "She'rlar" to'plamini e'lon qilgan.

2022-yilda Anvar Matniyazovning Komil Devoniylarning she'rlaridan tarkib topgan "Tanlangan asarlar"i nashr qilingan. Bu nashrda Komil Devoniylarning o'g'li Hamza nomidan yozib olingan ma'lumot bor [Matniyazov, 2022, 184].

Shoir nafaqat ijodiy salohiyati, balki qo'lyozma madaniyatiga bo'lgan yuksak hurmati, ilm-fanga sadoqat bilan xizmat qilganligi bilan ham e'tiborga loyiqdir.

Asosiy qism

Komil Devoniylar bu davrning ilmiy, salohiyatli, bir necha hunarlarni egallagan bilimdon vakili bo'lgan. Komil Devoniylar 1937-yil Xiva shahrining orqa tarafidagi Sangar qishlog'ida, Qosim devon qavmida Ismoil Muhrkan oilasida [Otamurodova, Abdurahimov, 2011, 131] tug'iladi. Bobojon Tarroh – Xodim shoirning ijtimoiy kelib chiqishi haqida quyidagilarni bayon qiladi: "... shoir Komiljonni ijtimoiy chiqishi, otasi muhrkan ya'ni muhr qozodi. Ham butun urush asboblari'ga dori yaroqlarni tuzatadurg'on hamda olti yarim maqomni ham bilgan va ham naqqoshliqni va foiz bilgan ham xushxat kotib, demak har turli hunarlardan ogoh... Shuni uchun ham shoir Komil Devoniylarni ijtimoiy chiqishini hunarmand oilasidan chiqq'on desa mumkin".

Xorazmda mohir xattot va kotiblar juda ko'p bo'lgan. Masalan, Abduzohir kotib, Munis Xorazmiylar, Xudoybergan Muhrkan Xivaqiylar, Komil Xorazmiylar, Eshjon Xivaqiylar, Xolmurod Gurloniylar, Rahmonqul Xo'ja, Bobojon Tarroh – Xodim va shular qatorida Muhammad Komil Devoniylar ham bo'lgan. Muhammad Rahimxon I va Muhammad Rahimxon Feruz davrida ko'plab kotiblar yetishib chiqdi va qo'lyozma manbalarni ko'chirish ishlari jadal rivojlandi. Muhammad Rahimxon Feruz, ayniqsa, bu ishlarga o'zi bosh-qosh bo'lgan. Uning farmoni bilan ko'plab nusxada kitoblar ko'chirilgan.

Komil Devoniylarda kotibga xos xususiyatlarning barchasi mujassam bo'lgan. Kotiblik yozuvning paydo bo'lishi natijasida yuzaga keldi, ayniqsa, arab yozuvining keng tarqalishi tufayli kotiblikning rivojlanishi jadallashdi. O'rta Osiyoda arab yozuvlari tarqalganiga qadar turli yozuv usullari bo'lgan. Masalan sug'diylar, urxun-enasoy, qadimgi turkiylar xoqon yozuvlari va boshqalar. XV asrdan kitob ko'chirishda nasta'liq xati paydo bo'lgan.

Komil Devoniylar ko'chirgan manbalarida she'rlar xatosiz ko'chirilganligi, arab tilidagi harflarni tiniq, o'quvchiga tushunadigan holda husnixati ravon, misralarida kamchiligi yo'qligi ko'zga tashlanadi. Komil Devoniylar o'z qo'li bilan ko'chirgan manbalarni quyidagicha tasnifladik:

1. Bayozlar.

2. Devonlar.

1. O‘zR FASHI asosiy fondida saqlanayotgan 6951 raqamli bayozda Nozir, Purkomil, Avaz, Asad, Yusuf, Mutrib Xonaxarob, Xokiy, Chokar, Sodiq, Inoyat, Kamoliy, Devoniylar, Rog‘ib, G‘oziy, Muznib, Xodim, Nadimiy, Bayoniylar, Mirzo, Niyoziy, Oqillarning she‘rlari kiritilgan. Jami: 21 ta shoir she‘rlari bor. Bu bayoz Sayyid Muhammad Rahim Bahodurxon farmoniga binoan hijriy 1328, milodiy 1910-yilda Komil Devoniylar tomonidan nasta‘liq xatida ko‘chirilgan. Bayoz kolofoni quyidagicha: “Zilli as-subhona xoliyfatahu ar-rahmoni a’ni Sayyid Muhammad Rahim Bahodurxon domi davlatahu va shavkatahuning farmoni oliylari birlan ushbu bayozni faqirul-haqiyr Muhammad Komil devon mulaqqabi ba Devoniylar ibn domlo Ismoil devon Xorazmiy yozib, safar oyida itmomg‘a yetkurdi. Sana 1328 lanji yilda”.

Ushbu bayozda Komil Devoniylar ham 21 ta g‘azali kitobat qilingan. Bu she‘rlarning barchasi shoir dastxati ekanligini ta’kidlash kerak. Quyida Komil Devoniylar qalamiga mansub 13 baytli g‘azalning matla’ va maqta’ini keltirdik:

Matla’: Bir kun mahbubam aylabon holimni yaro mani,
Qovlab chiqardilar yana ko‘yi aro mani.

Maqta’: Orzur husni zakot bo‘lsa Devoniylar netong,
Kim gadolig‘ bo‘ldi kasb ila kamolotim mani.

G‘azal aruzning hazaji musammani mahzuf bahrida yozilgan. Quyida bu g‘azallarning birinchi misralarini berdik: “Bir kun mahbubam aylabon holimni yaro mani...” (14 bayt), “Bo‘sa qil la‘lim seningdin ehson, ey pari...” (7 bayt), “Bo‘lub ag‘yor birla dabirim yor...” (7 bayt), “Musofirkim nechuk holi kechar qilg‘ay safar shohnamo ...” (9 bayt), “Kel emdi bir vafo rasmin ayon et...” (9 bayt), “Zamir qaytib charxdin jo mim misol” (9 bayt), “Ey sitamgar, muncha bedodu sitam qilmoq nedur...” (7 bayt), “Odatini yor jafo ayladi...” (7 bayt), “Ul parikim keldi husn avjida uch hol ango...” (9 bayt), “Yana mehribon g‘amida batar zor bo‘ldim...” (7 bayt), “Ishq dardi hajr o‘tida jonim o‘rtodi...” (7 bayt), “Manga rahm ayla, ey sho‘xi parizod...” (6 bayt), “Chok-chok o‘ldi ko‘ngil ahli zamon ozoridin...” (7 bayt), “Jafoni tark etib, ey la‘lixandon...” (7 bayt), “Shiddati holim ko‘rub ahli zamona o‘rtonur...” (7 bayt), “Yor labi birda kel qatling‘a jilva aylasa...” (7 bayt), “Jamoling shavqi anjuri shaydo siymo...” (7 bayt), “Yana bir nozanin qotil g‘amig‘a muftalo bo‘ldim...” (7 bayt), “Nigoroyim gul yuzu, shamshodi qomat...” (7 bayt), “Karam fosh aylab, ey Yusuf misolim...” (7 bayt), “Yorga mehr vafo rasmin bayonu ayladi mos...” (7 bayt).

Hozirgacha ushbu bayoz juda yaxshi saqlangan. Qo‘lyozma muqovasi qattiq. Rangi to‘q yashil. Ustida o‘yma naqsh bor. Tarkibiga kirgan she‘rlar fabrika qog‘oziga ko‘chirilgan. Bayozning ba’zi sahifalariga “Rjevskoy fabrika №6” degan muhr bosilgan. She‘rlar qora va qizil siyohlarda nasta‘liq xatida yozilgan bo‘lib, ikki qator qiya holatda ko‘chirilgan. Har bir sahifada 12 satrdan she‘r bor. Bayozdagi she‘rlar sarlavhalangan, raqamlangan. O‘lchovi: 17,5x11. Bayoz 306-betdan iborat. Manbaning boshida va oxirida 3 varaq bo‘sh (farzas) qoldirilgan.

O‘zR FASHI asosiy fondida saqlanayotgan № 2024 raqamli bayozda Ushbu bayoz Sayyid Muhammad Rahim Bahodurxon farmoniga binoan hijriy 1327, milodiy 1909-yilda Komil Devoniylar tomonidan nasta‘liq xatida ko‘chirilgan. Ushbu bayoz “Basmala”dan boshlanadi. Bunda dastlab, Devoniylar ham “Bir nishon etib xotirimni bu dam...” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali ko‘chirilgan. Shu qatori Rog‘ib, Muznib, G‘ulomiy, Bayoniylar, Sodiq, Mutribi Xonaxarob, Xokiy, Kamoliylar, Sa’diylar, Yusuf, Avaz, Xodim, Nadimiy, Inoyat, Purkomil, Tabibiylar, Nozir, Shinosiylar, Oqil,

Asadlarning ham gʻazallari koʻchirilgan. Qoʻlyozmada jami 20 ta shoir gʻazallari bor. Komil Devoniyni esa 23 ta gʻazali oʻrin olgan. Bu sheʼrlarning barchasi shoir, yaʼni Komil Devoni dastxati ekanligini taʼkidlash kerak. Quyida bu gʻazallarning ham birinchi misralarini keltirdik: “Bir nishon etib xotirimni bu dam...” (7 bayt), “Vahki bir bad mehr ishq bad qilib nomim mani...” (7 bayt), “Bir sitamgar ishqidin xotiri parishonman yana...” (7 bayt), “Aylay mojar ila tokim oʻzimni muftalo koʻrdim...” (7 bayt), “Borib, ey tong quyoshi dildor jonimgʻa salomim ayt...” (9 bayt), “Tarahhum birla, ey xoʻb zamon...” (7 bayt), “Ey siymtan gʻuncha, deyman javr-jafoni oz qil...” (7 bayt), “Koʻrub bedodlar tun-kun oʻshal shamshod qomatidin...” (7 bayt), “Yorgʻa dardu dilim sharxini qilgʻil, ey sabo...” (7 bayt), “Parivash nozanim qilma bedod...” (7 bayt), “Tarahhum fosh etib, ey mohtobon...” (7 bayt), “Tota behusn avjida mah yangligʻ maqom...” (7 bayt), “Faryodkim ul sanga dilvasl ichra bir yod aylamas...” (7 bayt), “Ey yuzlari gul, lablari gʻuncha, qadi shamshod...” (6 bayt), “Har sehri ohim oʻtigʻa hiyla etsa oʻrtanur...” (7 bayt), “To boʻlgʻoch ul xurshidivash, shoʻxi suxandin yiroq...” (7 bayt), “Tarki zulm et, ey sitamgar emdi bu ozor bas...” (7 bayt), “Kel, ey dil emdikim barcha dard...” (6 bayt), “Mehru muhabbat fosh etib, bir kecha, ey samin badan...” (7 bayt), “Furqat aro tashlab mani subhu maso edi barpo...” (7 bayt), “Ey koʻzu qoshingga sadqa bu dil jon oʻlsun...” (7 bayt), “Ey koʻngul topardur imkon yigʻlagʻil yor allaydo...” (7 bayt).

Matlaʼ: Parishon etib xotirimni bu dam,
Qilursan koʻzim ashkini naylayim.

Maqtaʼ: Hazinzorda bu onini qoʻymagʻil,
Parishon etib xotirimni bu dam.

Gʻazal aruzning hazaji musaddasi mahzuf bahrida yozilgan. Komil Devoniyni № 6951 raqamli bayozdagi 21 ta gʻazali 2024 raqamli bayozdan oʻrin olgan 23 ta gʻazal bilan qiyoslaganimizda gʻazallarning takrorlanmaganini guvohi boʻldik.

2. Komil Devoni oʻz qoʻli bilan koʻchirgan devon qoʻlyozmalarini ham ikki guruhga boʻlib oʻrganish mumkin:

- a) oʻzining devoni;
- b) boshqa shoirning devoni.

a) 1142-inventar raqamli “Devoni Devoni” – OʻzR FASHI asosiy fondida saqlanayotgan ushbu qoʻlyozmada Komil Devoni sheʼrlari jamlangan. Qoʻlyozma uch qismdan iborat boʻlib, birinchi qismida Xodim, ikkinchi qismida Devoni, uchinchi qismida Habib sheʼrlari koʻchirilgan.

Devonda shoirning 558 ta gʻazali, 23 ta muxammas, 5 ta musaddas, 2 ta ruboiy, 2 ta qasida, 1 ta munojot, 1 ta mustazodi koʻchirilgan. Jami: 592 ta sheʼr kiritilgan.

Demak, bu sheʼrlarning barchasi Komil Devoniyni oʻz qoʻli bilan koʻchirilgan adabiy merosidir. Matnshunoslik ilmida bu “Dastxat nusxa” deb ataladi.

b) Komil Devoni oʻzi yashagan davrda ijod etgan Gʻulomiyni devonini koʻchirgan. Bu qoʻlyozma ham OʻzR FASHI asosiy fondida 6701-inventar raqami ostida saqlanadi.

Devondan Gʻulomiyni 741 ta gʻazal, 10 ta muxammas, 6 ta musaddas, 4 ta murabbaʼ, 18 ta ruboiy, 1 ta mustazodi oʻrin olgan. Jami: 780 ta sheʼr koʻchirilgan.

Xulosa

1. Komil Devoni Feruz davrining yetuk vakillaridan biri boʻlib, uning adabiy merosi, xattotlik sanʼati va maʼrifatparvarlik qarashlari oʻzbek mumtoz adabiyotining boy xazinasini tashkil

etadi. Shoir nafaqat ijodiy salohiyati, balki qo'lyozma madaniyatiga bo'lgan yuksak hurmati, ilm-fanga sadoqat bilan xizmat qilganligi bilan ham e'tiborga loyiqdir.

2. Shoirning devoni va bir nechta bayozlarda saqlanib qolgan she'riy merosi uning ijodiy faoliyatini har tomonlama o'rganish imkonini beradi. Ayniqsa, u tomonidan o'z qo'li bilan ko'chirilgan qo'lyozmalar matnshunoslik nuqtayi nazaridan nihoyatda qimmatlidir. Bu asarlarni ilmiy asosda tahlil qilish, nashrga tayyorlash va keng jamoatchilikka taqdim etish — bugungi adabiyotshunoslik oldidagi muhim vazifalardan biridir.

3. Komil Devoniyni hayoti va ijodi haqida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, uning ijodi faqat tarixiy emas, balki zamonaviy badiiy-estetik mezonlarga ham javob beradi. Shoirning badiiy qarashlari, ijtimoiy fikrlari, ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishdagi g'azallari bugungi kun o'quvchisini ham o'ziga jalb etadi. Shu bois Komil Devoni ijodining keyingi bosqichda yanada chuqur va tizimli o'rganilishi dolzarb ilmiy masala bo'lib qolmoqda.

4. Devoni ijodi bo'yicha tadqiqotlar mustaqillikdan oldin va undan keyin ham oz bo'lsa-da amalga oshirilgan. Ammo hali Komil Devoni ijodi matnshunoslik va manbashunoslik aspektida to'liq o'rganilmagan va devonlaridagi, bayozlardagi g'azallari to'liq nashr etilmagan. Bu esa shoir ijodi o'rganilishi bo'yicha hali ko'p ishlar amalga oshirilishi, shoirning devonlarini nashrga tayyorlab, uni keng jamoatchilikka tatbiq qilish zaruratini keltirib chiqaradi.

ADABIYOTLAR:

1. Азизов Бобожон Тарроҳ – Ходим. (1994) Хоразм навозандалари (Нашрга тайёрловчи: Давлатёр Раҳим). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат.
2. А.Р.Атаев. VIII–XIII asrlarda Xorazmda yaratilgan arab tilidagi adabiy manbalar tadqiqi (monografiya). – Toshkent: “Yashil yaproq nashriyoti” MChJ, 2024.
3. Бобожон Тарроҳ-Ходим. (2011) Хоразм шоир ва навозандалари (Нашрга тайёрловчилар: Анбара Отамуродова ва Олланазар Абдурахимов). – Тошкент: Tafakkur qanoti.
4. Валихўжаев Б. (1993) Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон.
5. Комил Девоний. (2006) (Нашрга тайёрловчи: Комил Аваз). – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.
6. Комил Девоний. Танланган асарлар. (2022) (Нашрга тайёрловчи: Анвар Матниязов). – Тошкент.
7. Комил Девоний. Шеърлар. (1971) (Нашрга тайёрловчи: Юсуф Рўзиматов). – Тошкент.
8. Сирожидинов Ш., Умарова С. (2015) Ўзбек матншунослиги қирралари. – Тошкент: Akademnashr.
9. Раҳмонов В. (1987. 10 декабр) Матн ва матншунослик. // Ўзбек адабиёти санъати.
10. Содиқов Қ. (2017) Матншунослик ва манбашунослик асослари. –Тошкент.
11. Ўзбек адабиёти. Хрестоматия. V том, III китоб (1968) Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти.
12. O'zR FA ShIning asosiy fondida saqlanayotgan qo'lyozmalar: №901, №906, №1142, №1152, №6701, №6951, №2024.
13. Мадиримова, С. (2023). O 'zbek adabiyoti tarixini o 'qitishning manbaviy asoslari (mutrib ijodi). Каталог учебников, 1(1), 3-136.
14. Madirimova, S. (2021). “Majmuayi muxammasoti ash-shuaroyi Feruzshohiy” to'plamida Mutrib she'rlari. Oltin bitiglar–Golden Scripts, 1(1).
15. Мадиримова, С. (2020). Gazelles of Mutlib Khonakharob copied into Bayaz manuscript. in Library, 20(2), 1-4.

16. Makhmudovna, M. S., & Eisar, J. (2024). OBSERVATIONS ON THE LIFE AND CREATIVITY OF MURODIY. *American Journal of Philological Sciences*, 4(04), 122-128.
17. Мадиримова, С. (2020). Газели Мутриба Ханахараба. in *Library*, 20(1), 175-189.
18. Мадиримова, С. (2019). About mutrib Khonakharobiy's new Mukhammasi. in *Library*, 19(4), 72-75.
19. Ҳабибуллаев А. (2009) Нашрларда матн танқидини ўрганишга доир. // Шарқшунослик.
20. Umarova, S. Z. (2024). Textual Study Of Diwans Of Khorezm Prince Poets Of The 19th-20th Centuries. *SPAST Reports*, 1(1).
21. Умарова, С. (2022). Xorazm adabiy muhitida devonchilik an'anasi. *Ўзбекистан: язык и культура*, 1(2), 14-25.
22. UMAROVA, S. (2025). HIROT ADABIY MUHITIGA MONAND.... *Hamkor konferensiyalar*, 1(11), 237-240.